

Spesialundervisning og tilpasset opplæring

med

Veilederversjon 1.1

Informasjon til lærere. Denne informasjonen passer både for bokmål og nynorskversjonen, men den er skrevet på bokmål.

Det følgende er en skjematisk Hvis-så-veileder for «Tempolex bedre lesing» til bruk i spesialundervisning og tilpasset opplæring. Veilederen skisserer en: Nivåbeskrivelse
Hvor langt er denne eleven kommet i sin avkodingsutvikling: Hva mestrer han/hun og hva strever han/hun med?

Til Nivåbeskrivelsen hører:

Mål : Dette er det mest nærliggende målet for en elev med et slikt avkodingsnivå.

Tiltak: Dette er forslag til øvinger i «Tempolex bedre lesing» som en elev på dette nivået bør trene med for å nå det aktuelle målet.

Skrivet «STAS og Tempolex» omtaler effektive og normerte måter å nå fram til en nivåbeskrivelse for enkeltelevener ved testing med STAS (Skaar & Klinkenberg, 2011).

Det understrekes at denne veilederen inneholder *forslag* – ikke mekaniske oppskrifter. Likeledes understrekes det at elevene også må øve avkoding og leseflyt med annet tilpasset lese materiale enn bare Tempolex. Lesesenteret ved Universitetet i Stavanger har laget en oversikt over lettlestbøker utgitt ved norske forlag. Bøkene er katalogisert i ulike nivåer etter vanskegrad.

For ytterligere begrunnelser og utdyping anbefales det at man leser «Rasjonale for ordlistene i Tempolex bedre lesing», (Klinkenberg, 2011).

Nivåbeskrivelse 1

Mangelfull mestring av bokstav-lydsamsvar.

Eleven kan ikke, er usikker, forveksler og mangler automatisering og flyt i sin bokstavkunnskap og sin bokstav-lydomkoding.

Mål: Eleven skal oppnå sikker, rask og automatisert bokstav-lydomkoding.

Tiltak:

- i. Øv flere ganger om dagen med 02-Start 2 eller 02-Start 3 til flytkriteriet er nådd.
- ii. 02-Start 1 kan også brukes. 02-Start 1 begynner med innlæring av 8 bokstaver. Disse repeteres og anvendes i avkoding av lydrette to-lydsord. Deretter går en videre med 8 nye til alle bokstavene er innlært og anvendt i enkle to-lydsord.
- iii. Dersom eleven har store vansker med å danne og huske bokstav-lydsamsvar bør han/hun øve med lydanalyse, kjenne, beskrive og se på lydenes artikulasjonsstilling og forankre lydene i slående tegninger av ord hvor lyden er framlydt. En mer detaljert beskrivelse finner man i: Lydenes uttalemønster.

Nivåbeskrivelse 2

Eleven har ikke knekt koden og mestrer ikke enkel fonologisk vei.

Denne gruppen elever omfatter:

- i. Begynnere eller barn hvor den første leseopplæringen var helt mislykket.
- ii. Barn som ikke kan avkode enkle lydrette to- og trelydsord
- iii. Barn som gjør svært mange feil i avkoding av enkle nye og ukjente ord.
- iv. Barn som ikke kan lese enkle nonord.
- v. Barn som ikke oppfatter hvilket talt ord «lydpakken» til et lydért ord blir.

Mål: Eleven skal knekke koden, mestre og bli rimelig sikker i enkel fonologisk vei.

Tiltak:

i.a. Begynn opplæringen med 02-Start 1 hvor avkodingen av noen få lydrette to-lydsord først foregår med noen få vokaler og fremre kontinuanter. Fonologisk vei bygges deretter gradvis opp med nye konsonanter og vokaler og flere lydrette to-lydsord. Alternativt:

i.b. Begynn opplæringen med 02-Start 2 eller 02-Start 3. Gå videre med 03-Nonord.

ii. I begge tilfelle fortsetter en innlæringen av fonologisk vei ved gradvis å øke vanskegraden på de lydrette ordene gjennom 04-Høyfrekvente Lydrette To-lydsord, 05-Setninger med Lydrette To-lydsord, 06-Høyfrekvente Lydrette Tre-lydsord og 07-Tekster med Lydrette Tre-lydsord.

iii. Dersom en elev har store vansker med å lære fonologisk vei kan ordlistene 01-14 i 14-Enkle Lydrette Rim være til nytte. Støttetrening i Fonemanalyse er også nyttig (se link under Ordlistekatalog 07 i [Katalogveilederen](#)).

iv. Det er viktig at lærer illustrerer, modellerer, støtter og hjelper eleven med lydanalyse, lydsyntese og sammentrekning i alle øvingene ovenfor. Støtten bør også omfatte langsom og overtydelig uttale og sammentrekning av lydene samtidig som lærer peker på bokstavene i ordet (Hulme & Snowling, 2009). En mer detaljert beskrivelse av begynneropplæring i fonologisk vei med "Tempolex bedre lesing" finner man i [Begynneropplæring i Tempolex](#).

Nivåbeskrivelse 3

Eleven mangler helt leseflyt og mestrer ikke enkel ortografisk vei.

Eleven lydérer så å si alle ord og avkoder derfor selv enkel tekst svært langsomt, anstrengt og uten automatisering og flyt. Årsaken er ofte at eleven mangler ortografiske representasjoner selv av enkle høyfrekvente ord, og derfor må lydére dem eller gjette

eller slutte seg til dem fra kontekst. En annen årsak kan være at eleven er redd for å lese feil, og derfor vektlegger å lese riktig fremfor hastighet og flyt.

Mål: Eleven skal hjelpes til å danne et betydelig forråd av nøyaktige, fullstendige og lett tilgjengelige ortografiske representasjoner av mange enkle hørfrekvente ord. Dette vil hjelpe eleven til å identifisere disse ordene spontant, raskt og automatisk. Flest mulig hørfrekvente ord skal avkodes ortografisk og med flyt, dvs. raskt, automatisk, uten mental anstrengelse og uten lydéring.

Tiltak: 9-Hørfrekvente Korte Ord inneholder over 250 hørfrekvente ord. Sammen med 11-Hørfrekvente Lange Ord utgjør innholdet i disse listene nesten 60 % av ordene i en tekst. Elevene bør først arbeide med liste 9 ved Presisjonsopplæring (PO) til flytkriteriet er nådd. Eleven vil også ha utbytte av å øve med 10-Tekster med Hørfrekvente Ikke-lydrette ord. Repetert høytlesing med positiv feedback på fremgang av slike tekster er godt dokumentert som tiltak for å fremme leseflyt (National Reading Panel, 2000, Klinkenberg, 2005). Videre utvikling av ferdighet i ortografisk avkodning og flyt kan skje med PO-øving med 11-Hørfrekvente Lange Ord og ved repetert lesing av egnede tekster i 19-Fortellinger-Fabler-Vers. Tilpasset lettlest stoff bør brukes i tillegg.

Nivåbeskrivelse 4

Eleven leser for fort og gjør for mange lesefeil.

Mål og Tiltak for slike elever er omtalt i et eget skriv.

Se: «[Elever som leser for oppjaget og gjør mange avkodingsfeil](#)»

Nivåbeskrivelse 5

Eleven mestrer ikke avansert fonologisk vei og avkoder lange nye og ukjente ord langsomt, anstrengt og unøyaktig.

Aktuelle elever avkoder en del ord ortografisk og mestrer i rimelig grad enkel fonologisk vei som avkodingsstrategi, men mangler en effektiv strategi for å angripe mer fonologisk og ortografisk kompliserte og lengre ord når de er nye og ukjente for dem.

Mål: Eleven skal hjelpes til å utvikle og overlære Avansert Fonologisk Vei som er en mer effektiv avkodingsstrategi for lengre og kompliserte nye ord.

Tiltak: Eleven bør lære å anvende større staving-til-lydsamsvarsheter enn enkeltbokstaver og enkeltlyder. Han/hun skal derfor øve med Avansert Fonologisk Vei. Samsvarshetene det da bør øves med er 12-Hørfrekvente Stavelser, 13-Enkle Lydrette Rim (ordlistene 09-20), 14-Opptakter med Konsonantklynger og 15-Kompliserte og Ikke-lydrette Rim. I versjon 4.0 er konsonanter i Utlyd og Retroflekser også tatt med under Avansert Fonologisk Vei. Elever på dette nivået kan også ha nytte av å øve bøyningsmorfem i Katalogene 16, 17 og 18. Mestring av Avansert Fonologisk Vei gir et bidrag til økt flyt. Slik trening kan også bidra til bedre staving av mer komplekse lydrette og ikke-lydrette ord. En beskrivelse av fonologisk vei finner man i skrevet: [Fra enkel til avansert fonologisk vei: Om stavelser, rim og opptakter.](#)

Nivåbeskrivelse 6

Eleven har svak ferdighet i å avkode bøyningssendelser.

Noen elever har memorert og identifiserer mange ord hovedsakelig ved å bruke ordstammen, men strever med og gjetter ofte på bøyningssendelsene (bundne morfemer). Bøyningssendelsene utelates, forveksles, feilleses eller avkodes langsomt, anstrengt og uten flyt. Mange dyslektikere på mellomstadiet i leseutvikling befinner seg på dette ferdighetsnivået.

Mål: Eleven skal bevisstgjøres for bøyningssendelsene og hva de gjør med rotmorfemet. Derneft skal de lære og automatisere bøyningenes *stavemønstre* slik at de kan anvendes som enheter og med flyt i avkodingen også av nye og ukjente ord.

Tiltak: Øvingene i katalogene 16-Substantivbøyninger, 17-Verbbøyninger og 18-Adjektivbøyninger anbefales. Øvelse med disse vil også gi et bidrag til generelt mer flytende og nøyaktig avkoding. For øvrig inneholder 9-Høyfrekvente Korte Ord og 11-Høyfrekvente Lange Ord også noen regelmessige og uregelmessige bøyninger av svært vanlige ord.

Nivåbeskrivelse 7

Eleven strever med å avkode og stave ikke-lydrette ord.

Det siktes til ord hvor ett eller flere fonemer staves med et uvanlig grafem, med grafemer med flere bokstaver (inkludert stumme bokstaver), eller med alternative grafemer i forskjellige ord.

Mål: Eleven skal lære og automatisere de aktuelle fonem-grafemsamsvarene og kjenne til hvilke ord de inngår i. Hensikten er å bedre avkoding og staving av ikke-lydrette ord.

Tiltak: Øvelser som spesifikt sikter på innlæring av dette er 08-Grafemer med Flere Bokstaver og særlig Ikke-lydrette Ord i katalogene 20-30. Disse øvingene sikter spesielt på å bedre avkodingen. Imidlertid kan slik trening også forbedre stavingen av ikke-lydrette ord, som ofte blir en varig vanske hos eldre dyslektikere og svake avkodere (Hulme & Snowling, 2009, Klinkenberg & Skaar, 2003). En omlegging av Ikke-lydrette ord med mer vekt på staving vil muligens foreligge i versjon 4 av Tempolex.

Nivåbeskrivelse 8

Eleven har betydelige vansker med å avkode lange, kompliserte og sammensatte ord. Morfemlesing.

Noen elever behersker det grunnleggende i avkodingen og leser ganske brukbart selv om leseflyten ofte er noe nedsatt. De har imidlertid vansker med å avkode lange, kompliserte og sammensatte ord. Sammen med stavevansker er dette nokså typisk for «velfungerende» unge og voksne med rester av avkodingsvansker generelt og kompensert dysleksi spesielt. (Shaywitz, 2004, Shaywitz et al. 2008).

Mål: Eleven skal hjelpes til en funksjonell angrepsteknikk med resulterende øket nøyaktighet, tempo og flyt på lange, kompliserte og sammensatte ord. Ferdighet i morfemlesing bidrar til dette.

Tiltak: Øvelse 11-Høyfrekvente Lange Ord inneholder mot slutten noen vanlige lange ord og ord som er sammensatt av flere morfemer. Øving med bundne morfemer i form av bøyningssendelser i katalogene 16, 17 og 18 øver også morfemlesing. Det er imidlertid viktigst at morfemlesing øves med katalogene 31-Sammensatte ord, 32-Vanlige norske forstavelser og 33-Vanlige norske endelser. I disse katalogene overlærer eleven mange bundne og frie morfemer som inngår i *mange* sammensatte norske ord. Deretter øver eleven mange slike sammensatte ord med morfemet i til flyt.

Nivåbeskrivelse 9

Eleven mangler lesetrening med redusert leseflyt, lesemotivasjon, leseglede og mestringsfølelse vevd inn i hverandre.

Mange elever har det slik. Spesielt gjelder dette elever i de øverste klassene i grunnskolen (sen barneskole/ungdomsskole) og senere (Bråten, 2007a).

Mål: Eleven skal oppleve flyt, mestring og leseglede gjennom tilrettelagte tekster.

Tiltak: 19-Fortellinger-Fabler-Vers egner seg til opplevelseslesing, lesetrening og repetert lesing. Mange av fortellingene er i seg selv bygd opp rundt gjentakelser. Lange og vanskelige ord som eleven vil støte på i den påfølgende teksten er plukket ut og oppført *etter* fortellingen, men kan trenes i forveien for å gi en opplevelse av øket flyt og mestring. Mange av fortellingene er også i noen grad kjent for litt eldre barn slik at de ofte har en del forkunnskap og er kjent med strukturen i teksten. Dette er vesentlig både for svake avkodere og barn som har vansker med leseforståelsen.

Opplegg for grupper og klasser i repetert lesing med fokus på flere av tiltakene ovenfor er omtalt i boken Å bedre barns leseflyt: 27 varianter av repetert lesing (Klinkenberg, 2005).

Nivåbeskrivelse 10

Eleven har mangelfull leseforståelse

Alle Tempolex-tiltak foran sikter primært på å bedre og automatisere avkodning og leseflyt. Ifølge «[Simple view](#)» er effektiv avkodning av sentral betydning for leseforståelsen som er hensikten med lesning (Gough, Hoover & Petersen, 1996). I de første skoleårene er avkodningen helt avgjørende og svak ferdighet i avkodning som hos dyslektikere og barn med generelle lesevansker fører uvegerlig til svak leseforståelse. Avkodningsferdigheten blir aldri uviktig, men lytteforståelse, verbalspråk med tilgrensende faktorer som forkunnskaper, forståelsesstrategier og lesemotivasjon blir stadig viktigere for leseforståelsen med økende alder. International Dyslexia Assosiation sier i sin definisjon av dysleksi at sekundære konsekvenser av avkodingsvanskene kan omfatte problemer med leseforståelse og redusert leseerfaring som hemmer vekst i vokabular og kunnskapsforråd (Lyon et al. 2003). Vokabular og kunnskapsforråd er sentrale i leseforståelse.

Imidlertid er det en del eldre elever som har hatt og fortsatt har brukbar avkodning, men som likevel har svak leseforståelse (Bråten, 2007a, Hulme & Snowling, 2009). De har *spesifikke* vansker med leseforståelsen og trenger intensiv, langvarig og tilpasset

stimulering av verbalspråk, kunnskapsforråd, forståelsesstrategier og lesemotivasjon. Oversikt over egnede tiltak finner man hos Ivar Bråten (Bråten, 2007), Sol Lyster (2012), Lundberg & Herrlin (2008), Høien & Lundberg, 2012).

Motsatt finnes det noen eldre elever med relativt svak avkoding, men som likevel har ganske god leseforståelse. Slike elever har gjerne gode forkunnskaper og bruker forståelsesstrategier aktivt og effektivt (Samuelstuen & Bråten, 2005). Noen av disse elevene har dyslektiske vansker med avkodingen, men likevel rimelig god leseforståelse. De kompenserer for svak avkoding ved bruk av effektive forståelsesstrategier når de leser, aktiv søkning av hjelp hos lærer og øvrige nettverk og god bruk av teknologiske hjelpemidler (Bråten, Amundsen & Samuelstuen, 2007).

Kjernen i funnene ovenfor er at i tillegg til overlæring og automatisering av avkodingen er det viktig med stimulering av verbalspråk, ordforråd, morfembevissthet, kunnskapsforråd, forståelsesstrategier og lesemotivasjon. Alle elever trenger slik stimulering og dette bør inngå i *alle* skolefag. Noen trenger det spesielt mye og intensivt:

- Barn med vansker med leseforståelsen trenger dette for å bøte på sine primærvansker.
- Barn med dysleksi trenger det som hjelp til å kompensere for sine avkodingsvansker samtidig som de øver avkoding med Tempolex.
- Barn med generelle lesevansker trenger det av begge disse grunnene.

Slike tiltak bør starte før leseopplæringen med høytlesing der man i dialogform stiller elevene motiverende spørsmål, samtaler, sammenfatter, utdypet ord, årsaksforhold og innhold samt prøver å foregripe hva som kan komme. Tiltakene overføres til og fortsetter parallelt med den første leseopplæringen. Når eleven begynner å kunne avkode enkle tekster anvendes slike metoder i økende grad og på enkle måter på egen (og andres) lesing f.eks. som i PALS (Klinkenberg, 2005). Individualiserte tiltak for eldre elever og elever som trenger å utvikle og anvende sine forkunnskaper, øve egnede forståelsesstrategier og øke sin lesemotivasjon som botemiddel mot forståelsesvansker eller kompensasjon for avkodingsvansker er beskrevet av Ivar Bråten (Bråten, 2007b)

*Jan-Erik Klinkenberg
spes. klinisk psykologi*

Referanser

- Bråten, I. (2007a). Leseforståelse – om betydningen av forkunnskaper, forståelsesstrategier og lesemotivasjon. *Viden om Læring*. 2. 3-11
- Bråten, I (red.) (2007b). *Leseforståelse: Lesing i kunnskapssamfunnet – teori og praksis*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Bråten, I., Amundsen, A., & Samuelstuen, M.S. (2007). Poor readers – good learners: A study of dyslexic readers learning with and without text.
- Gough, P. B., Hoover, W.A. & Petersen, C.L. (1996). Some observations on a simple view of reading. I C. Cornoldi & Oakhill (red) *Reading Comprehension Difficulties*. 1-13. Mahwah, NJ Lawrence Erlbaum Associates.
- Høien, T. & Lundberg, I. (2012). *Dysleksi*. Fra teori til praksis. Gyldendal Norsk Forlag AS. Oslo.
- Hulme, C. & Snowling, M.J. (2009). *Developmental disorders of Language, Learning and Cognition*. Wiley-Blackwell. London. UK.
- Klinkenberg, J.E. og Skaar, E. (2003) *STAS. Manual*. PP-tjenestens Materiell Service. Jaren.
- Klinkenberg, J.E. (2005). *Å bedre barns leseflyt. 27 Varianter av repetert lesing*. H Aschehoug & Co (W. Nygaard) Oslo. Norge.
- Lundberg, I. og Herrlin, K. (2008). *God leseutvikling. Kartlegging og øvelser*. Cappelen Akademisk Forlag.
- Lyster, S.A.H. (2012). *Elever med lese- og skrivevansker*. Hva vet vi og hva gjør vi? Cappelen Damm AS. Oslo.
- Lyon, R., Shaywitz, S. E. & Shaywitz, B.A. (2003). A definition of dyslexia. *Annals of Dyslexia*. 53. 1-14.
- National Reading Panel (2000). *Teaching Children to read: An evidence-based assessment of the scientific research literature on reading and its implications for reading instruction*. National institute of Child Health and Human Development. Washington DC. 190-207.
- Samuelstuen, M.S. & Bråten, I. (2005). Decoding, knowledge, and strategies in comprehension of expository text. *Scandinavian Journal of Psychology*, 46. 107-117.
- Shaywitz, S. E. (2004). *Overcoming Dyslexia*. New York. Alfred A. Knopf.
- Shaywitz, S.E., Morris, R. & Shaywitz, B. (2008). The education of dyslexic children from childhood to young adulthood. *Annual Review of Psychology* 59. 451-475.
- Skaar, E. & Klinkenberg, J.E. (2011). STAS og Tempolex. *Tempolex.no*